

I. Člověk v mezních situacích (Karl Jaspers)

Téma „mezních situací“ se bytostně týká každého člověka, protože každý člověk se ve svém životě do mezních situací dostává. Zároveň ovšem tyto situace nejsou nic příjemného, dotýkají se nás bolestně, zakoušíme je jako cosi negativního, jako ztroskotání, takže dokonce mohou vést k životnímu pocitu bezvýchodnosti či zoufalství. Proto je často vytěsňujeme a nechceme o nich příliš vědět. Vposled se jim však nelze vyhnout: Každý z nás před ně bude dříve či později postaven a bude se s nimi muset vyrovnat. Příprava na tyto situace a jejich pochopení a zpracování je proto důležitým úkolem nejenom pro filosofii, ale také pro psychologii či psychoterapii a případně též pastorační péči.

Pojem „mezní situace“ (Grenzsituationen) zavedl německý filosof Karl Jaspers (1883–1969),¹ který je považován za jednoho z představitelů filosofie existence. Jaspers sám jej ovšem poprvé vyložil ve své knize *Psychologie světonázorů* (*Psychologie der Weltanschauungen*) z roku 1919, která se ještě pohybuje na pomezí psychologie a filosofie.² Nejpodrobněji je pak toto téma zpracováno ve druhém svazku jeho trísvazkové *Filosofie*, která vyšla poprvé v roce 1932.³

Téma mezních situací Jaspers úzce spojuje s klíčovým tématem filosofie existence, jímž je problém autenticity neboli stávání se sebou (Selbst). Jak ještě uvidíme, mezní situace jsou mimo jiné významné tím, že jsme v nich obzvláště naléhavě postaveni před volbu, zda se staneme či nestaneme sami sebou. Podle Jasperse proto velmi záleží na tom, jak mezní situace zakoušíme a jaký postoj k nim zaujmeme. V tom, jak se postavíme ke svému ztroskotání, které je pro každého vposled nevyhnutelné, se rozhoduje, kým se staneme.

T 1: „Mezní situace – smrt, náhoda, vina a nespolehlivost světa – mi vyjevují ztroskotání. Co činím tváří v tvář tomuto absolutnímu troskotání, jehož nahlédnutí se nemohu při poctivém přístupu vyhnout? ... Původ v mezních situacích přináší základní podnět k tomu, abychom v troskotání získali cestu k bytí. Pro člověka je rozhodující, jak troskotání zakouší: zda mu zůstává skryto a je jím nakonec pouze fakticky přemožen, anebo zda je dokáže vidět nezastřené a mít je přítomné jako stálou mez svého bytí; zda se chápe fantastických řešení a uspokojení, či zda poctivě setrvává v mlčení před nevysvětlitelným. To, jak člověk zakouší své troskotání, zakládá to, čím se stane. V mezních situacích se ukazuje buď nicota, nebo je pocíťováno to, co je navzdory veškeré pomíjivosti bytí světa autentické.“⁴

Různé dimenze lidského Já

Z řečeného je patrné, že mezní situace jsou ambivalentní. Na jedné straně je zakoušíme jako cosi čistě negativního a jako takové mohou vést a často vedou k životnímu pocitu bezvýchodnosti či zoufalství. Na druhé straně však člověk může či dokonce má tyto situace ustát a nalézt v nich či jim navzdory oporu v hlubším smyslu, a dokonce se mohou stát příležitostmi k osobnímu zrání či stávání se sebou. Tato ambivalence mezních situací podle Jasperse přímo souvisí s tím, že člověk je vícevrstevnatou bytostí. Jaspers ukazuje, že když mluvíme o lidském „Já“, užíváme toto slovo v různých významech a těmto významům právě odpovídají různé, na sebe navzájem nepřevoditelné roviny či dimenze lidského bytí:

¹ Srv. R. Mirron, *Karl Jaspers. From Selfhood to Being*. Amsterdam – New York 2012, str. 141.

² K. Jaspers, *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin 1925, str. 229–279. Jaspers původně studoval medicínu a věnoval se psychiatrii.

³ K. Jaspers, *Philosophie, II: Existenzerhellung*, Berlin 1932, str. 201–254. Kapitola z tohoto spisu věnovaná mezním situacím vyšla zvlášť v českém překladu: K. Jaspers, *Mezní situace*, přel. V. Němec, Praha 2016.

⁴ K. Jaspers, *Úvod do filosofie*, přel. A. Havlíček, Praha 1996, str. 18.

T 2: „Táži-li se, co míním, když říkám ‚já‘, pak první odpověď zní: ... jsem tímto tělem jakožto toto individuum, ... jsem jako *empirické pobývání*. – Za druhé jakožto ‚já‘ jsem bytostně identický s každým jiným Já: jsem zastupitelný. Tato zastupitelnost není míněna jako identita průměrných vlastností empirických individuí, nýbrž jako bytí Já vůbec, jež znamená subjektivitu jakožto podmínku veškerého bytí objektu: jsem jakožto *vědomí vůbec*. – Za třetí se zakouším v možnosti k nepodmíněnosti. Nechci pouze vědět, co je zde, v důvodu a protidůvodu, nýbrž vědět z nezdůvodnitelnosti počátku, a při svém jednání mám okamžiky, v nichž se ujišťuji: to, co nyní chci a činím, chci vlastně já sám. Chci být tak, že toto chtění vědět a jednání, patří ke mně. Ve způsobu, jak chci vědět a jednat, je mi dána má bytnost, kterou neznám, ačkoli jsem si jí jist. Jako tato možnost, že je svoboda vědění a jednání jsem *možnou existenci*.“⁵

Jak vysvítá z citovaného textu, základní způsoby lidského bytí či Já jsou podle Jaspere přinejmenším tři. Jaspers je nazývá: *pobývání* (Dasein), *vědomí vůbec* (Bewusstsein überhaupt) a *existence* (Existenz).⁶ Častou chybou při uvažování o člověku je podle Jaspere právě to, že tato vícevrstevnatost lidského bytí je přehlížena, resp. že člověk je redukován pouze na jednu z uvedených rovin. Právě na tyto tři způsoby či roviny lidského Já se nyní postupně zaměříme, abychom si posléze ukázali, jak se tato vícevrstevnatost lidského bytí projevuje a uplatňuje právě v mezních situacích.

Pobývání

Když říkám ‚já‘, mohu tím podle Jaspere myslet svou tělesnou nebo přesněji řečeno: tělesně-vitální či organickou stránku, díky níž jsem tělesnou a živou bytostí. Právě tento aspekt lidského bytí Jaspers nazývá ‚pobýváním‘ (Da-sein, což znamená doslova: ‚bytí-tu‘). Pobývání je něco, díky čemu se nacházíme nebo jsme situováni ve světě. Díky pobývání jsme tedy vůbec tu, fyzicky se nacházíme a žijeme jako živá bytost mezi jinými živými bytostmi ve světě. Jaspers někdy říká, že jakožto pobývání ‚je člověk ‚pouhým životem‘, a sice v tom smyslu, že se jeho lidství“ soustředí především na ‚vykonávání vitálních funkcí.“ Jakožto pobývání jsme také pro ostatní bytosti i sami pro sebe smyslově vnímatelnou, empiricky zjištěnou skutečností. Protože pobývání je tím aspektem našeho Já, který je nejspíše přístupný smyslové zkušenosti, označuje ho Jaspers také jako ‚empirické pobývání“. Právě pobývání je tím aspektem lidského bytí, který je předmět řady věd o člověku, zejména věd přírodních či biologických, které zkoumají člověka podobně jako jiné živé bytosti.

Pobývání se ale podle Jaspere nevyčerpává tělesně-vitální či biologickou stránkou člověka. Pobývání nejde jen o to být tu či přežívat, ale být a žít stále více a lépe a blahobytněji. Pobývání se především vyznačuje neustálými žádostmi, chce za každou cenu uspokojení svých potřeb a své bezprostřední štěstí. Mezi tyto potřeby samozřejmě patří zejména tělesně vitální potřeby, jako je potřeba jídla, pití, sexu, zdraví či tělesného pohodlí, ale tím se podle Jaspere potřeby a žádosti pobývání zdaleka nevyčerpávají. Mezi potřeby pobývání patří např. i kulturně podmíněné potřeby ošacení, pohodlného bydlení, vybavení domácnosti, co největšího komfortu či luxusu, co nejlepšího vzhledu, a s rozvíjející se technikou také potřeba co nejdokonalejších technických prostředků, včetně domácích přístrojů, mobilů, počítačů, aut, motorek atd. a

⁵ K. Jaspers, *Philosophie*, I: *Weltorientierung*, Berlin 1973, str. 13.

⁶ Počínaje spisy *Rozum a existence* (1935) a *Filosofie existence* (1938) Jaspers tyto způsoby lidského bytí označuje jako „způsoby objímajícího“ (das Umgreifende), jímž jsme my. Zmíněné tři způsoby navíc rozšiřuje o „ducha“ (Geist). Srv. K. Jaspers, *Vernunft und Existenz*, Groningen 1935; *Existenzphilosophie*, Berlin – Leipzig, 1938, str. 15–17. Nejobsáhlejší systematický výklad o těchto dimenzích lidského Já, které pojímá jako způsoby „objímajícího, jímž jsme my“, Jaspers podává v knize *Von der Wahrheit*, München – Zürich, str. 53–82. Viz též K. Jaspers, *Filosofická víra*, přel. A. Havlíček, B. Horyna, J. Sokol a M. Stretti, Praha 1994, str. 15–17; *Úvod do filosofie*, str. 24–25.

samozřejmě potřeba peněz, které nám umožňují toho všeho dosáhnout. Mezi potřeby pobývání patří ale třeba i touha po moci nebo po společenském postavení a uznání. Snaha o udržení a rozšíření možností pobývání tak může nabývat podob, jako je uplatňování ekonomické, politické či osobní moci, nebo třeba i dobovačných válek atd. Všechny takovéto potřeby a touhy a jejich uspokojování se odvozují z elementární roviny lidského Já, kterou Jaspers nazývá „pobývání“. Takovéto potřeby totiž vposled slouží buď k lepšímu a blahobytnějšímu životu pobývání nebo k rozšíření jeho životního prostoru.

Podle Jaspere je pobývání v jistém smyslu základní rovinou lidského bytí, která tvoří nezbytnou podmínku pro všechny další dimenze. Zároveň ale platí, že pokud člověk sám sebe redukuje na pouhé pobývání a absolutizuje jeho požadavky, pak jeho život zůstává omezeným a není životem v pravém smyslu slova lidským. Pro lidský život omezený na pobývání je typické, že člověk má příliš „úzké zorné pole,“ v němž se mu právě ukazuje pouze to, co ve světě zjednává vlastní požitek, prospěch, moc, platnost.⁷ Člověk, který zredukoval sám sebe na pobývání, se ocitá v bludném kruhu neustálé honby za uspokojováním vlastních egoistických potřeb, které lze donekonečna stupňovat. Při tom sice může dosahovat okamžiků dočasného bezprostředního štěstí, ale nikdy nemůže dojít skutečného a trvalého naplnění. Přílišným lpěním na pobývání a jeho potřebách se člověk sám může stát zaslepeným vůči jiným rozměrům lidského bytí a vůči hlubšímu životnímu smyslu, na němž lze postavit a v němž je možno vposled zakotvit lidský život.

Problém je také v tom, že uspokojení a bezprostřední štěstí, jež si žádá pobývání, nemá trvalost. Potřeba, která byla jednou uspokojena, se vzápětí ohlašuje znovu, nebo vystává jiná potřeba. Uspokojování potřeb na rovině pobývání tak nikdy nebere konce a potřeby se mohou libovolně stupňovat. Proto je pro pobývání zároveň typický neklid či přímo neklid boje, v němž se prosazuje vůle k pobývání. Jakožto pobývání jsem neustále puzen k neklidu, abych se uchoval, upokojoval své potřeby, rozšiřoval svůj životní prostor a své osobní životní možnosti, což se zpravidla děje na úkor druhých. V mezilidských vztazích, pokud jsou omezeny na rovinu pobývání, tak převládá soutěž či boj o zdroje a „bezohledná vitální vůle“ k přežívání a k moci.

Vědomí vůbec

Jak je ovšem zřejmé z výše citovaného textu, když říkám „já“, mohu myslet Já ještě v jiném smyslu, než je mé pobývání, totiž Já ve smyslu poznávajícího vědomí či poznávající subjektivity. Tento aspekt lidského Já jednostranně zdůraznila novověká filosofie počínaje Descartem. Být poznávajícím subjektem je zjevně něco jiného než být pouhým živým tělem či organismem, než být tu, stále více a lépe a blahobytněji. Já ve smyslu poznávající subjektivity je umožňující podmínkou toho, že se nám vůbec jeví skutečnosti ve světě, tj. že vystupují vůči nám jako jevy či objekty našeho poznání. A právě tuto rovinu lidského Já nazývá Jaspers „vědomí vůbec“ (Bewusstsein überhaupt). Jakožto „vědomí vůbec“ jsme zaměřeni na jevy, objekty či předměty, ať už svým vnímáním, představováním, poznáním či myšlením. Podle Jaspere je podstatou vědomí vůbec, že míní od sebe odlišné jevy či předměty. Po vzoru fenomenologie Jaspers tuto zaměřenost vědomí nazývá také intencionalitou. Vědomí vůbec se zaměřuje k intencionálním předmětům právě skrze své intencionální akty.⁸ Kromě toho, že je svými intencionálními akty zaměřeno k intencionálním předmětům, které jsou od něj odlišné,

⁷ K. Jaspers, *Philosophie*, III: *Metaphysik*, München – Zürich 1994, str. 108; srv. K. Salamun, „Existenzverwirklichung in der Kommunikation“, in: J. Speck (vyd.), *Grundprobleme der großen Philosophen: Philosophie der Gegenwart*, V, Göttingen 1982, str. 22–35, zde str. 19.

⁸ K. Jaspers, *Philosophie*, I, str. 7: „Vědomí je intencionálním vědomím, tzn. že vědomí se nevztahuje k předmětům jako věc, která naráží na jiné věci ..., vědomí není vůči předmětům ... v žádném vzájemném poměru ve smyslu vztahu mezi dvěma rovnocennými členy stojícími na jedné rovině. Ve vědomí mám spíše předmět před sebou.“

se vědomí vůbec vyznačuje také tím, že se obrací samo k sobě. Vědomí vůbec je tedy vedle intencionality vlastní i reflexivní sebepoznání či reflexivní sebevědomí.⁹

Vědomí vůbec je podle Jaspere vědomím, které je pro všechny jedno a totéž – to je vlastně smysl onoho specifikujícího dodatku „vůbec“ (überhaupt). Jakožto vědomí vůbec totiž míníme skutečnost více či méně totožným způsobem, přičemž se nám ukazuje to, co je pro poznání všeobecně platné.¹⁰ Vědomí vůbec je tedy oblastí jakési všeobecné či universální racionality. Na rovině vědomí vůbec vládne „jasné a pádné, všeobecně platné logické myšlení“,¹¹ které se musí řídit právě logickými zákonitostmi, přičemž odchylky od toho obecně platného jsou vnímány jako chyby či omyly, nesprávné či nepravdivé poznání.¹² Proto je mé Já jakožto vědomí vůbec v zásadě zaměnitelné s Já kohokoli jiného neboli „zastupitelné“, jak říká Jaspers. Vědomí vůbec je vlastní instancí vědeckého poznání. Můžeme říci, že právě vědecké myšlení systematicky a soustavně rozvíjí zmíněné schopnosti vědomí vůbec.

Lidské Já však podle Jaspere nelze omezit ani na pobývání ani na vědomí vůbec. To, že lidské Já nelze redukovat na pobývání, podle Jaspere ukazuje již zmíněná okolnost, že člověk nemůže najít skutečné naplnění a životní smysl v uspokojování potřeb pobývání. Právě uprostřed života redukovaného na pobývání se život může ukázat – a často ukazuje – jako zbavený smyslu či nesmyslný. Na tento paradox upozorňuje také psychiatr a psychoterapeut Viktor Frankl: právě lidé žijící v dobrých ekonomických a životních poměrech – tj. jejichž potřeby pobývání jsou dobře zajištěny – jsou často postihováni ztrátou životního smyslu a utrpením z nemyslnosti. Podle Frankla to ukazuje, že člověk je založen tak, aby ve svém životě nacházel a naplňoval smysl, rozumí se hlubší a podstatnější smysl, než je uspokojování potřeb pobývání.¹³ Jak navíc ukazuje Jaspers, život založený výhradně na pobývání se nakonec ukáže jako projekt určený k naprostému ztroskotání. Právě v mezních situacích se totiž zřetelně vyjevují meze pobývání, zejména v takových situacích, jako je utrpení nebo smrt.¹⁴

Podle Jaspere však lidské Já nelze omezit ani na objektivně poznávající a reflexivně sebepoznávající subjektivitu, kterou nazývá „vědomí vůbec“. Ani v poznání, které nám poskytuje vědomí vůbec, nelze vposled najít životní naplnění a smysl. Dokladem toho je skutečnost, že ztráta či absence smyslu nás může postihnout i tam a právě tam, kde racionalita „vědomí vůbec“ nejvíce triumfuje, jak se to děje v moderní západní společnosti. To podle Jaspere souvisí s tím, že na rovině vědomí vůbec naše Já ještě nevystupuje a neuplatňuje se jako jedinečné a svobodné, a vlastně ani ne jako v pravém smyslu slova lidské.¹⁵ Pokud jsme pobýváním a vědomím vůbec, tak jsme nejenom zastupitelní a zaměnitelní s druhými, ale také jsme v mnoha ohledech podmíněni a determinováni, ať už fyzickými, psychickými nebo logickými zákonitostmi, které lze zkoumat a výslovně formulovat ve fyzice, psychologii či logice. Přesto stále víme, že jsme Já ještě v nějakém podstatnějším smyslu, Já, které je nezastupitelné a jedinečné; a také víme o tom, že navzdory vší podmíněnosti a determinovanosti

⁹ Srv. K. Jaspers, *Philosophie*, I, str. 7. To je další distinktivní rys, jímž se bytí já ve smyslu vědomí odlišuje od bytí objektů: Vědomí samo existuje v této vnitřní rozštěpenosti, může se stát předmětem samo pro sebe. Vědomí tedy může učinit samo sebe předmětem, nikoli ovšem tak jako vnější předměty, ale tak, že se svým předmětem spadá vjedno. Srv. K. Jaspers, *Philosophie*, I, str. 8.

¹⁰ K. Jaspers, *Von der Wahrheit*, str. 65; srv. K. Salamun, „Existenzverwirklichung in der Kommunikation“, str. 20.

¹¹ K. Jaspers, *Philosophie*, II, str. 52; srv. K. Salamun, „Existenzverwirklichung in der Kommunikation“, str. 20.

¹² K. Jaspers, *Von der Wahrheit*, str. 65.

¹³ V. E. Frankl, *Urpení z nesmyslnosti života. Psychoterapie pro dnešní dobu*, přel. P. Babka, Praha 2016, str. 12–13.

¹⁴ Smrt znamená naprostou a neodvolatelnou negací pobývání, díky smrti přestáváme být tu. Život omezený na pobývání si se smrtí neví rady, a proto ji buďto vytěsňuje, anebo – když už to nejde a setká se s její realitou tváří v tvář – si zoufá. Viz k tomu níže.

¹⁵ Ani vědomí vůbec není schopno se vyrovnat s mezními situacemi: může je nanejvýš objektivně registrovat a prostředky racionálního plánování a vědecko-technických opatření zmírňovat či oddalovat, ale nemůže je odstranit jako takové.

je tu stále něco, co záleží pouze na nás samých; víme, že jsme počátkem svého chtění, rozhodování a jednání, skrze něž v podstatném smyslu určujeme to, kým jsme, tedy sami sebe nebo – jak říká Jaspers ve výše citovaném úryvku – svou bytnost či esenci, která není nějak předem daná, ale kterou právě svým rozhodováním a jednáním uskutečňujeme, o níž jsem si jisti, že ji máme hledat a uskutečňovat. V tomto smyslu jsme „nepodmínění“ – to znamená skutečně svobodní, a proto také můžeme být za své rozhodování a jednání činěni zodpovědnými.

Existence

Právě toto vědomí poukazuje k Já v původnějším smyslu, než je pobývání a vědomí vůbec: k Já ve smyslu „svobodného bytí“ (Freisein) a „bytí sebou“ (Selbstsein).¹⁶ A právě Já v tomto smyslu Jaspers nazývá existencí. Existence je podle Jasperse Já ve vlastním a v nejpodstatnějším smyslu slova, je to „bytí sebou“ (Selbstsein).¹⁷ Jaspers přímo říká, že „existence je jenom jiným slovem pro bytí sebou samým.“¹⁸ Skutečnost, že právě existence je lidským Já v nejvlastnějším smyslu, je patrná z toho, že pouze jako existence jsme zcela nezastupitelní a jedineční. Existence, na rozdíl od pobývání, není pouhou daností, není prostě tu, s naším narozením: „stát se existencí je lidským úkolem, posláním, není to součástí jeho danosti, jeho přirozenosti“.¹⁹ Právě proto, že existence nikdy není prostě dána, Jaspers často mluví o „možné existenci“. Existence se člověku primárně naskýtá na způsob možnosti, jíž se má chopit. Člověk je skutečně existencí jedině tak, že se jí sám stává. Proto se ovšem také stává, že se člověk sám sebou nestává. Bytí sebou není žádnou daností, ani je nelze nějak objektivně a z odstupu poznávat: člověk je buď uskutečňuje, nebo neuskutečňuje, buď je získává, nebo je ztrácí skrze vlastní svobodnou volbu a skrze svá rozhodnutí. Člověk jakožto existence tedy sám rozhoduje o tom, zda směřuje ke svému bytí ve smyslu bytí sebou nebo se od něj odchyluje a propadá se do prázdnoty a nicoty. V tomto případě ovšem nejde o prázdnotu a nicotu v prostorovém či fyzikálním smyslu, která nás postihuje na rovině pobývání, nýbrž jedná se o prázdnotu či nicotu na rovině bytí sebou, na rovině existence. Zatímco člověk na rovině pobývání buď trvá či pomíjí, vzkvétá či chřadne, prosperuje či chudne, žije či umírá, existence získává své bytí v existenciálním vzruchu a vzestupu nebo je pozbývá v odchýlení a odpadnutí od svého bytí sebou v závislosti na své vlastní svobodné volbě.

Pokud nejsme existencí, neznamená to samozřejmě, že bychom vůbec nebyli Já a nemohli se označovat slovem „já“. Z vícevrstevnatosti lidského bytí vyplývá, že i když se nestávám sám sebou na rovině existence, jsem tu stále já jakožto pobývání a vědomí vůbec. Ale bez existence jako by pro mne vše bylo prázdné a bez půdy pod nohama, protože mé vlastní bytí je neautentické a nepravé,²⁰ doslova se mohu cítit jako ztracený – nikoli v prostoru, ale sám v sobě a v životě. A tento můj vlastní bytostný stav dopadá jako stín na celý můj život i na veškerou skutečnost, s níž se setkávám. Toto je podle Jasperse vlastním jádrem lidského odcizení, které je původně odcizením sobě samému, a tím i odcizením vůči světu a veškeré skutečnosti. Toto odcizení není stav, který by se nám přiházel či nás přepadal jakoby z vnějšku a bez vlastního přičinění, ale je důsledkem našeho vlastního selhání v uskutečňování existence, selhání v základním úkolu stávat se sebou. „Jedině jakožto existence“ překonávám toto odcizení, které mi stále hrozí, a tak ve svém životě znovu „získávám půdu,“ pod nohama.²¹

¹⁶ K. Jaspers, *Von der Wahrheit*, str. 76.

¹⁷ K. Jaspers, *Von der Wahrheit*, str. 76.

¹⁸ L. Hejdánek, „Člověk a jeho dluhy“, in: týž, *Setkání a odstup*, Praha 2010, str. 8.

¹⁹ L. Hejdánek, „Člověk a jeho dluhy“, str. 8.

²⁰ K. Jaspers, *Vernunft und Existenz*, str. 38.

²¹ K. Jaspers, *Von der Wahrheit*, str. 114.

T 3: „To, čím ve vlastním smyslu jsem, je ... bytí sebou (Selbstsein). Bytí sebou se nazývá existencí. Jako takový se žádným způsobem nemohu stát sám pro sebe objektem zkoumání, ... nýbrž mohu se buď stát skutečným, anebo sám sebe ztratit ... Existence stojí stále před volbou být či nebýt a musí sama o sobě rozhodnout. Jsem nejenom tu (da), jsem nejenom bodem vědomí vůbec, jsem nejenom místem duchovních pohybů a duchovních výtvorů, nýbrž v tom všem mohu být sám sebou nebo být ztracen.“²²

Situace

Aby vyložil svůj pojem mezních situací, Jaspers nejprve vysvětluje, co znamená situace jako taková. Mezní situace jsou totiž pouze zvláštním případem situací obecně. Situace je v Jaspersově filosofii klíčový pojem: situace představuje původní způsob, jak je nám dána skutečnost. Původní způsob, jímž se podle Jasperse lidský subjekt nachází ve skutečnosti, je bytí v situacích. Co je to situace? Situace je určitou výsečí skutečnosti, jak se původně naskýtá subjektu jakožto jejímu centru. Situace představuje pro subjekt jakési herní pole, které mu poskytuje příležitosti k jednání a přetváření skutečnosti, ale zároveň i rámec nezměnitelných daností, které jej omezují a které musí přijmout. Tuto výseč skutečnosti samozřejmě nelze chápat prostorově, jde o „konkrétní skutečnost“, jak se k ní subjekt primárně vztahuje ze své perspektivy jakožto k určité souvislosti smyslu, jde o základní rámec smysluplné skutečnosti, k níž je subjekt vztážen a jejímž je centrem. Nejde tedy o objektivně konstatovatelnou skutečnost (ta je pouze odvozenou konstrukcí), ale skutečnost, jak se původně naskýtá určitému subjektu z jeho perspektivy a na níž je bytostně zainteresován. Součástí situace nejsou pouze fyzické předměty, s nimiž subjekt přichází do styku, ale především druzí lidé se svými zájmy, společenské, ekonomické, mocenské či politické poměry atd. – to vše dohromady vytváří konstelace situací, jejíž složky pro subjekt představují příležitosti či překážky. V situacích se lidský subjekt původně nachází jako pobývání. To, že jsme tu, je základní podmínkou toho, že jsme postaveni do situací jako jejich střed či centrum. Naše pobývání je původně „vázáno na situace“ a pobývání lze charakterizovat jako „bytí v situacích“ (Sein in Situationen).²³

T 4: „Tato... představa nás vede k myšlence situace jakožto *skutečnosti pro subjekt, který je na ní zainteresován jakožto pobývání* (Dasein) a pro nějž znamená omezení či hrací pole; v ní se uplatňují jiné subjekty a jejich zájmy, sociologické mocenské poměry, momentální kombinace či příležitosti. Situace neznámá jenom skutečnost určenou přírodními zákony, ale spíše *skutečnost nadanou smyslem*, která není ani psychická, ani fyzická, nýbrž obojí zároveň jakožto konkrétní skutečnost, která pro mé pobývání znamená výhodu či újmu, šanci nebo mez.“²⁴

Každý subjekt se musí ve své situaci zorientovat, aby v ní mohl účinně jednat, a tak ji zvládnout. Většina našeho jednání směřuje právě ke zvládnutí situací, v nichž se nacházíme. Avšak i když se neustále nacházíme v situacích a musíme v nich jednat, zároveň jsme do nich jakoby ponořeni a zpravidla pro nás nejsou ve svém celku přehlednutelné. Subjekt situace, v nichž se nachází, většinou nepoznává v celé jejich šíři a komplexnosti. Zpravidla je poznává pouze schematicky a z určitých stránek a na tomto omezeném poznání pak zakládá své jednání. Tak se může stát, že nějaký pronikavější pozorovatel chápe příslušnou situaci lépe a komplexněji než subjekt, který se v ní v daném okamžiku ocitá a nějak v ní jedná. Také my sami můžeme dodatečně a s odstupem rozumět situaci lépe než ve chvíli, kdy jsme se v ní nacházeli a jednali, a teprve dodatečně dohlížet důsledky svého vlastního jednání, které jsou někdy pro nás samé

²² K. Jaspers, *Von der Wahrheit*, str. 76-77.

²³ Srv. E. Latzel, „Erhellung der Grenzsituationen“, in: P. A. Schilpp (vyd.), *Karl Jaspers*, Stuttgart 1957, str. 164–192, zde str. 174.

²⁴ K. Jaspers, *Mezní situace*, str. 7.

neočekávané a nechtěné. Na druhé straně však právě a jedině přítomná situace, v níž se nacházíme, představuje neopakovatelnou příležitost, abychom do ní zasáhli a abychom v ní obstáli, a případně změnili její konstelaci. Pokud tuto příležitost promarníme, tak to lze hodnotit jako naše selhání, které již nelze zcela odčinit, protože tato situace se již nikdy nevrátí. I když tedy často lze z odstupu rozumět situaci lépe, než když v ní byl subjekt bezprostředně ponořen, je jeho role v ní nezastupitelná a platnost mají pouze ta rozhodnutí a jednání, která v ní uskutečnil, zatímco veškeré dodatečné úvahy či rady, jak v ní měl jednat, se zpravidla ukazují jako zpozdilé. To ostatně vyjadřuje řada známých úsloví, jako např. „po bitvě je každý generál“, „pozdě bycha honiti“ apod.

Situace existují tak, že se proměňují: situace prožíváme jako něco daného, ale ne zcela. Konstelace každé situace obsahuje složky, které jsou pro nás dané a nezměnitelné, ale zároveň se v nich také vždy otevírá dimenze možného, kterou můžeme vyplnit vlastním jednáním, a tak určité složky situace proměnit. Na rovině pobývání a vědomí vůbec jde o takové jednání, které je založeno na účelném a pragmatickém uvažování, kalkulování, plánování, projektování. „Pokud ... situace zůstává v dosahu vysvětlujícího představování, je objektivovatelná, plánovatelná, vyhnutelná.“²⁵ Veškeré plánovité a účelné jednání, jak k němu dochází v oblasti techniky, politiky, práva, ekonomiky atd. má ten smysl, že se snaží zvládnout situace tím, že proměňuje jejich danosti a konstelace. Jako pobývání tedy do situací nejenom přicházíme, ale zároveň je spolutvoříme. Při účelném a racionálním plánování a jednání se ovšem zároveň uplatňuje vědomí vůbec – právě předmětné, objektivující a všeobecně platné poznání nám umožňuje vyvíjet techniky, jejichž pomocí jsme schopni efektivně ovládat situace, zasahovat do nich a proměňovat je. Podle Jasperse se nikdy nelze zcela vymanit ze situací, pouze je možno vstupovat do situací nových. „Ať už se situace jakkoli střídají, pobývání je vždycky v situaci.“²⁶ Zvládat situace znamená tvořit si stále východiska k tomu, abych je proměňoval, nikoli tak, že bych mohl zrušit bytí v situacích vůbec.

T 5: „Situace existují tím, že se *proměňují*; nastává okamžik, kdy již netrvají. Situace sice musím trpět jako danost, přece však ne naprosto; zůstává v nich možnost proměny také v tom smyslu, že je mohu plánovitě *přivodit*, abych v nich potom jako již daných jednal. Naše účelná opatření mají právě takovýto charakter: technickým, právním či politickým jednáním *tvoříme situace*. Nesměřujeme přímo k cíli, nýbrž navozujeme situace, z nichž tento cíl vzejde ... Protože pobývání je bytím v situacích, nemohu nikdy vystoupit ze situace, aniž bych *vstoupil do nějaké jiné*. Veškeré zvládnání situace znamená, že si tvořím východiska k proměně situace, nikoli že bych mohl zcela zrušit bytí v situaci.“²⁷

Situace a mezní situace

Mezní situace jsou situacemi zcela zvláštního druhu. Na tento typ situací nemůžeme reagovat tak, jako reagujeme v běžných situacích, totiž že je aktivně proměňujeme, zvládnáme a překonáváme za pomoci rozvrhování plánů našich praktických činností. Mezním situacím jsme jaksi pasivně vystaveni, nemůžeme je překročit, nemůžeme je proměnit, nemůžeme z nich vystoupit. Narážíme zde na svoje meze. Jde o situace, které principiálně nemohu změnit, kde mi žádné obstarávání, ani kalkulování ani plánovité jednání nepomůže, nanejvýš mohu dočasně zmírňovat jejich důsledky. Tyto situace se neproměňují, pouze nabývají různých podob. Do těchto situací podle Jasperse upadáme nutně a žádný člověk se jim vposled nemůže vyhnout. Jaspers obvykle uvádí čtyři či pět základních případů či druhů takovýchto situací: boj, utrpení, vina, smrt, vydanost náhodě.

²⁵ W. Janke, *Filosofie existence*, přel. J. Loužil, Praha 1995, str. 170.

²⁶ W. Janke, *Filosofie existence*, str. 170.

²⁷ K. Jaspers, *Mezní situace*, str. 7.

T 6: „Ujasněme si nyní naši lidskou situaci. V situacích jsme vždy. Situace se proměňují, příležitosti vyvstávají. Propaseme-li je, už se nevrátí. Sám mohu situaci měnit. Existují však situace, které se ve své bytnosti nemění, i když se mění jejich okamžité projevy a jejich uchvacující moc se zahaluje rouškou: musím umřít, musím trpět, musím bojovat, jsem vydán náhodě, nevyhnutelně se zaplétám do viny. Tyto základní situace našeho bytí nazýváme *mezní situace*. Existují tedy situace, z nichž nemůžeme vystoupit, které nemůžeme změnit.“²⁸

Zatímco v běžných situacích se lze do jisté míry zorientovat, mezní situace jsou principiálně nepřehledné a neprůhledné. Nelze je přehlédnout ani skrze ně prohlédnout, za nimi už nic nevidíme, resp. vidíme pouhé nic. Jsou jako neprostupná zeď, na niž narážíme a na níž troskotáme. Nelze je změnit, ale pouze projasnit (zde se objevuje termín „projasňování“, Erhellung, který Jaspers vetknul do názvu druhého svazku své *Filosofie*). Mezní situace jsou neodvoditelné z něčeho jiného a nepřevoditelné na něco jiného. I tyto situace jsou dány se samotným pobýváním a jsou zprvu mezními situacemi právě pro pobývání. To je vlastně smysl slova „mez“ či „hranice“ ve spojení „mezní situace“: V těchto situacích totiž narážíme na hranice vlastního pobývání. Pro pobývání jsou mezní situace čirou negativitou a pobývání není s to se s nimi vyrovnat, je tváří v tvář těmto situacím bezradné a bezmocné. V mezních situacích bezpodmínečná pouhá vůle po pobývání naráží na svoje hranice, a pokud se v těchto situacích pobývání ozřejmí jako skutečnost naprostého ztroskotání, pak si zoufá.

T 7: „Stále se ocitám v situacích, nemohu žít bez boje a bez utrpení, nevyhnutelně na sebe беру vinu, musím zemřít – to vše jsou situace, které nazývám mezními. Tyto situace *se nemění*, ale pouze nabývají různých podob. Tyto situace jsou ve vztahu k našemu pobývání definitivní. Mezní situace jsou *nepřehlédnutelné*; v našem pobývání už za nimi nevidíme nic jiného. Jsou jako zeď, na niž narážíme, na níž ztroskotáváme. My sami je nemůžeme změnit, ale pouze přivést k jasnosti, aniž bychom je mohli vysvětlit a odvodit z něčeho jiného. Tyto situace jsou zde s pobýváním samým.“²⁹

„Hranice“ či „mez“ zde má ovšem dvojí funkci: Na jedné straně ohraničuje člověka jako pobývání, resp. imanentní způsoby jeho bytí obecně, avšak zároveň odkazuje k něčemu jinému, co je mimo pobývání či za ním. Toto jiné se však neukazuje vědomí na rovině pobývání ani objektivnímu poznání na rovině vědomí vůbec, které právě zůstávají uzavřeny uvnitř této hranice, a nejsou s to ji překročit ani za ni dohlédnout. Vědomí na této rovině může vzít hranice pouze objektivně na vědomí, nebo se tomuto uvědomění vyhýbá, vytěsňuje je, ignoruje je, zapomíná na ně. V běžném životě soustředěném na potřeby a požadavky pobývání se proto těmto situacím a vědomí o nich snažíme uniknout; zavíráme před nimi oči, strkáme před nimi hlavu do písku a žijeme, jako by jich nebylo. Pobývání zná pouze dvojí postoj k mezním situacím: buď není mezními situacemi nijak zasaženo a dotčeno, nebo – když je s nimi konfrontováno tak, že se jejich skutečnosti nemůže vyhýbat – propadá zoufalství a je bezradné:

T 8: „V pobývání se těmto situacím často vyhýbáme tím, že před nimi zavíráme oči a žijeme, jako by nebyly. Zapomínáme, že musíme umřít, že jsme bytostně vinni a vydáni všanc náhodě. Máme pak co činit jen s konkrétními situacemi, které zvládáme ke svému prospěchu a na něž reagujeme plánováním a jednáním ve světě, jsouce hnáni zájmy pobývání. Na mezní situace tedy reagujeme buď tím, že si je zastíráme, nebo tím, že je skutečně uchopíme, zoufalstvím a zároveň vlastní obnovou: stáváme se sami sebou v proměně svého bytostného vědomí.“³⁰

²⁸ K. Jaspers, *Úvod do filosofie*, str. 16.

²⁹ K. Jaspers, *Mezní situace*, str. 10.

³⁰ K. Jaspers, *Úvod do filosofie*, str. 17 (překlad upraven).

Ačkoli i na rovině pobývání či vědomí vůbec mezní situace jakýmsi způsobem registrujeme, přece je nezakoušíme v jejich pravém významu a vlastně je tak nezakoušíme jako mezní situace v pravém smyslu slova. „Vlastní skutečnost ... mezních situací mohu pocítit pouze tehdy, když už nejsem pouhým pobýváním, které je zakouší pouze negativně jako mez a které jimi trpí, ani pouhým vědomím vůbec, které je může jen vnějškově registrovat, nýbrž když jsem možnou existencí.“³¹ Pobývání či vědomí vůbec nejenže není schopno se s mezními situacemi vyrovnat, ale není jimi niterně zasaženo či existenciálně dotčeno. Ale právě jedině tehdy, když jsme mezními niterně zasaženi a dotčeni, je zakoušíme v jejich pravém významu. To je však možné jedině na rovině existence. Ačkoli jsou tedy mezní situace tu s naším pobýváním a ukazují se v nich především meze pobývání, mezní situace proto vlastně náleží k té rovině lidského Já, kterou Jaspers označuje jako existenci. Ovšem právě to, že můžeme zakusit mezní situaci v jejím pravém významu, nechat se jí existenciálně zasáhnout a hlavně v ní navzdory její zdánlivé čiré negativitě a bezvýhodnosti pro pobývání obstát, ukazuje, že nejsme redukovatelní na své pobývání, ani na své vědomí vůbec, ale že jsme jakožto existence do jisté míry svobodní od jejich podmínek.

T 9: „Mez vyjadřuje toto: existuje něco jiného, ale zároveň: toto jiné není přístupno vědomí v pobývání. Mezní situace už není situací pro vědomí vůbec, protože ji vědomí jakožto věducí a účelově jednajícím bere na vědomí pouze objektivně, nebo se jí jen vyhýbá, ignoruje ji a zapomíná na ni. Vědomí zůstává uvnitř hranic a je neschopno přiblížit se třeba jen tázavě svému počátku. Pobývání jakožto vědomí totiž nechápe rozdíl: buď není mezními situacemi dotčeno, nebo je jako pobývání bez projasnění sraženo do bezúčesného dumání v bezmocnosti. Mezní situace patří k existenci stejně jako situace k vědomí setrvávajícímu v imanenci.“³²

Mezní situace a existence

Mezní situace poukazují na bytostně antinomický charakter lidského bytí.³³ Na rovině pobývání a vědomí vůbec jsou principiálně neřešitelné, protože je nelze smysluplně řešit v modu obstarávání usilujícího o zajištění přetrvání v čase ani plánovitým a účelným jednáním směřujícím k proměně situací. Na tyto situace lze smysluplně reagovat aktivitou zcela jiného druhu, která neusiluje primárně o změnu vnějších okolností či konstelací situace, nýbrž vnitřním konáním, které vede k proměně nás samých. Tato proměna počíná tím, že v sobě najdeme odvahu těmto situacím s otevřenými očima pohlédnout do tváře, že mezní situace nevytěšňujeme, ani je neberme na vědomí jako nějaký objektivní fakt, který se nás netýká, nýbrž necháváme se jimi právě niterně dotknout a existenciálně zasáhnout. Jedině tak jsme schopni zakoušet mezní situace jako skutečnost a v jejich pravém významu. Jestliže plně zakoušíme a prožíváme negativitu mezních situací, pak se tím rozbíjejí veškeré pokusy o harmonizaci, které ve skutečnosti zastírají pravou skutečnost našeho bytí ve světě. S mezními situacemi se v zásadě nikdy nelze zcela smířit.³⁴ Přesto v sobě podle Jasperse musíme najít sílu a odvahu tuto negativitu unést a nepropadnout zoufalství a pocitu bezvýhodnosti. V takovém případě však již na mezní situace právě nereagujeme jenom zoufalstvím, ale i vnitřní obnovou.³⁵ Tím ovšem právě dochází k onomu zásadnímu kroku či spíše „skoku“ při proměně nás samých, kdy překračujeme pouhé pobývání či vědomí vůbec, a vstupujeme do dimenze existence. Tam, kde pobývání stojí tváří v tvář možnostem vlastního zničení, zmaru a nebytí, a propadá pocitu

³¹ E. Latzel, „Erhellung der Grenzsituationen“, str. 175.

³² K. Jaspers, *Mezní situace*, str. 10.

³³ Srv. G. Scherer, *Smrt jako filosofický problém*, přel. K. Šprunk, Kostelní Vydří 2005, str. 216.

³⁴ Srv. G. Scherer, *Smrt jako filosofický problém*, str. 216.

³⁵ Srv. K. Jaspers, *Úvod do filosofie*, str. 17 (viz výše T 8).

nesmyslnosti, bezmocnosti a zoufalství, tam se pro existenci otevírá hlubší smysl a možnost vzestupu bytí na jiné rovině, totiž právě jakožto bytí sebou. Tak lze i v situacích, které se z hlediska pobývání jeví jako naprostá ztráta a zmar a které se nedají změnit, svým způsobem obstát a dokonce se jich chopit jako příležitosti svého druhu.

Mezní situace jsme tedy schopni unést a obstát v nich pouze potud, pokud jsme, resp. stáváme se existencí. Platí ovšem také naopak, že stávat se existencí je možné právě a pouze tehdy, když mezní situace nevytěšňujeme, neignorujeme, nezamlouváme, ale vstupujeme do nich s plným vědomím a otevřenými očima a necháme se jimi v nitru a v hloubi nás samých zasáhnout a dotknout. Mezní situace se tak navzdory jejich čiré negativitě pro pobývání paradoxně mohou stát katalyzátorem procesů růstu a zrání na rovině existence. Právě v nich je totiž pobývání naléhavě a zcela neodkladně postaveno před možnost své vlastní ztráty a zničení, a tím je zároveň od základu zproblematizována a relativizována jeho vůle po bezpodmínečném přetrvání, po uchvácení a užívání světa, po jeho bezprostředním štěstí. Toto zproblematizování může mít pozitivní smysl potud, pokud právě vykazují pobývání do patřičných mezí, pokud osvobozuje člověka od absolutních nároků pobývání, jimiž se svázanost s pobýváním proměňuje v otrockou spoutanost, v níž člověk zrazuje existenci, vzdaluje se od svého bytí sebou a směřuje k nicotě na rovině existence. Ve zdánlivé bezvýhodnosti mezních situací existence nachází východisko skrze skok z imanence, který Jaspers označuje jako transcending skok, tj. právě jako skok překračující pouhé imanentní způsoby bytí, jakou jsou pobývání a vědomí vůbec. Pouze existenci se tak ukazuje mez ve své pravé funkci: jako omezení v imanenci a odkaz k něčemu, co imanentní způsoby bytí přesahuje. Mezní situace tak získávají svůj pravý význam pro existenci, která na nich není pouze konečným způsobem zainteresována jako pobývání na běžných situacích, v nichž se nachází, ale je na nich zainteresována nekonečným způsobem jako na privilegované příležitosti k získání či ztrátě sebe sama.

T 10: „Jakožto pobývání se můžeme vyhnout mezním situacím jen tím, že před nimi zavíráme oči. Chceme uchovat své pobývání ve světě tím, že je rozšiřujeme. Vztahujeme se ke svému pobývání, aniž bychom se tázali, přičemž si nad ním zjednááme vládu a libujeme si v něm nebo jím trpíme a podléháme mu. Ale nakonec nám nezbude nic jiného než se poddat. Na mezní situace proto reagujeme smysluplně nikoli plánováním a propočtem za účelem jejich překonání, nýbrž zcela jinou aktivitou, *stáváním se existencí, která je v nás možná*. Stáváme se sami sebou tím, že vstupujeme do mezních situací s otevřenými očima. Věděním jsou tyto situace uchopitelné pouze vnějškově: jediné existencí mohou být pocíťovány jako skutečnost. Zakoušet mezní situace a existovat je totéž. V bezmocnosti pobývání se otevírá možnost vzestupu bytí ve mně. Zatímco pobývání je otázka po bytí v mezních situacích cizí, ‚bytí sebou‘ si v nich může uvědomit bytí skrze *skok*: vědomí, které o mezních situacích jinak jen ví, může být naplněno jedinečným, dějinným a nezastupitelným způsobem.“³⁶

Mezní situace a transcendence

Konfrontace s mezními situacemi podle Jasperse vede ke krizi, v níž se rozhoduje mezi zoufalstvím a vírou. Tváří v tvář mezní situaci „si buď v zoufalství uvědomím, že vůbec nejsem, nebo si uvědomím nějaké původnější bytí.“³⁷ Jaspers zkušenost mezní situace přirovnává k propasti, která se před námi rozevívá a při pohledu do níž může být zakoušeno jediné jedno nebo druhé: „buď nic, nebo Bůh.“³⁸ Vše záleží na vnitřním postoji, který člověk v mezní situaci zaujme, a typu zkušenosti, kterou v ní učiní: Pokud člověk není s to vykonat

³⁶ K. Jaspers, *Mezní situace*, str. 11.

³⁷ K. Jaspers, *Philosophie*, II, str. 180. Srv. W. Janke, *Filosofie existence*, str. 172.

³⁸ K. Jaspers, *Filosofická víra*, str. 25. Srv. W. Janke, *Filosofie existence*, str. 172.

transcendující skok, zůstává uvězněn v zajetí imanence, hranice pro něj zůstává pouhou zdí, pak vede ztroskotání k zoufalství, rezignaci, nihilismu: „Bez transcendování se dá žít jen v radikálním, pouze Nic ponechávajícím zoufalství.“³⁹ Takový je náš postoj, pokud zůstáváme na rovině pobývání či vědomí vůbec: Z hlediska imanentních způsobů našeho bytí se v mezní situaci hranice jeví jako neprostopupná a nepropustná, protože pobývání není schopno za ní nic vidět.

Pokud je naopak člověk schopen transcendujícího skoku, získává hranice svůj charakter odkazu k něčemu jinému, co skrze zkušenost meze promlouvá k existenci. V takovém případě ztroskotání v mezní situaci neodkazuje existenci k Nic, nýbrž k bytí transcendence.⁴⁰ Až tehdy se mez „zhostuje své vlastní funkce“: vymezovat hranice imanentních způsobů bytí a zároveň „odkazovat k transcendenci“.⁴¹ Pokud člověk navzdory čiré negativitě mezních situací dokáže tyto situace ustát a nalézt v nich hlubší oporu, pak to podle Jasperse znamená, že se setkal s transcendencí, ať si je toho vědom či nikoli. Mezní situace se tak mohou stát nejenom privilegovanou příležitostí k získání sebe sama, ale také privilegovaným místem setkání s transcendencí.

V mezní situaci tak existence zakouší svou svobodu a dospívá k bytí sebou, ale tuto svobodu a bytí sebou zakouší jako zakotvené v transcendenci a darované z transcendence.⁴² Zakotvení existence v transcendenci je ovšem podle Jasperse paradoxní: člověk k němu zpravidla dospívá skrze relativizaci, ztrátu či otřesení zdánlivých jistot imanentního bytí, na něž se spoléhá a na nichž ulpívá jakožto pobývání či vědomí vůbec. K tomuto otřesení, k této relativizaci imanentních způsobů bytí dochází právě v mezních situacích, které vyjevují nedostatečnost a nespolehlivost těchto způsobů bytí, a vyvádějí tak člověka z iluze, že v nich lze nalézt oporu a skutečný smysl. Avšak právě proto, že náš život může dojít svého naplnění jen tehdy, když se stáváme existencí a otevíráme se transcendenci, neznamenají pro nás mezní situace naprosté ztroskotání a nezbavují lidský život smyslu, ale mohou se stát temnou branou vedoucí k nalezení hlubších opor a hlubšího smyslu, jestliže v jejich zdánlivé bezvýchodnosti dokážeme najít východisko skrze transcendující skok z imanence.

³⁹ K. Jaspers, *Philosophie*, III, str. 233. Srv. W. Janke, *Filosofie existence*, str. 173.

⁴⁰ Srv. W. Janke, *Filosofie existence*, str. 173. Rozumí se, že „transcendence“ je Jaspersův filosofický pojem pro skutečnost, které se v obecně náboženské terminologii říká „Bůh“.

⁴¹ K. Jaspers, *Mezní situace*, str. 11.

⁴² K. Jaspers, *Philosophie*, II, str. 45.